

1. ETT ARGUMENT MOT DETERMINISMEN

Det påstås ibland att determinismen¹ vederlägger sig själv. Ty om den är sann, så kan vi inte ha förnuftiga skäl för att tro att den är sann. Argumentet bygger på att förnuftet måste vara självständigt och inte bara något som helt bestäms eller styrs av yttre orsaker.

Enligt detta argument kan man alltså inte *veta* att determinismen är sann.² Men det är värre än så. Ty om determinismen är sann, så kan man – enligt samma argument – inte veta något alls.

Argumentet tycks vara gammalt, eventuellt fanns det redan hos Epikuros.³ Samt hos Immanuel Kant, som ansåg att förnuftet måste uppfatta sig självt som upphovet till sina bedömningar och inte se dessa som resultatet av påverkan utifrån.⁴ På senare tid har argumentet bl.a. framförts av Karl Popper, delvis tillsammans med neurofysiologen och nobelpristagaren John Eccles. Popper formulerar på ett ställe argumentet så här:

Enligt determinismen förespråkas [...] varje teori – som, låt oss säga, determinismen – på grund av en viss fysikalisk struktur hos (kanske i hans hjärna) den som förespråkar den. Följaktligen bedrar vi oss [...] varje gång vi tror att det finns sådant som argument eller förnuft, som får oss att acceptera determinism [...]. Rent fysikaliska omständigheter, inklusive vår fysiska omgivning, får oss att säga eller acceptera allt vi säger och accepterar; [...] Men detta betyder att om vi tror att vi accepterar en teori som determinism genom att vi övertalats av vissa arguments logiska form då bedrar vi oss, enligt fysikalisk determinism.⁵

¹Determinismen innebär, grovt uttryckt, att allt som sker är orsaksbestämt. Eller med andra ord: det finns naturlagar som, i kombination med beskrivningar av vad som tidigare har hänt, logiskt implicerar att det inträffar.

²Ty om den är sann, så kan man inte ha förnuftiga skäl att tro det, vilket krävs för att man ska veta det.

³Se Churchland 1981, s. 100. Epikuros levde 341–270 f. Kr.

⁴Se Jordan 1969, s. 50 och H. J. Patons tolkning av Kant, citerad av Jordan, s. 51, och Jordans vidare kommentarer, s. 51–55.

⁵Popper 1997, s. 223–24.

I Sverige har för några år sedan en liknande synpunkt framförts – delvis i polemik mot mig – av den framstående, numera avlidne logikern Per Lindström. Han uttrycker det så här:

För att en tänkare skall vara förnuftig (rationell) räcker det inte att vad hon/han säger eller tänker är (råkar bli) förnuftigt. En tänkare är (kan vara) förnuftig, skulle jag vilja påstå, endast om hon/han, på ett adekvat och självständigt (fritt, autonomt) sätt, bedömt (kan bedöma, ta ställning till) sina tankar som mer eller mindre förnuftiga. Något som t.ex. en (tänkande) dator inte kan. Det är möjligt att datorn själv tror att den är rationell; vi som vet hur den fungerar tror det inte. Den som, i likhet med Bergström, med anspråk på att vara förnuftig, gör gällande att hon/han inte har någon kontroll över sina tankar – och då speciellt inte över tanken att hon/han inte har någon kontroll över sina tankar – har alltså gjort sig skyldig till en implicit motsägelse. Och den som dessutom *påstår* sig vara förnuftig . . .⁶

Om man av en framstående logiker blir anklagad för att göra sig skyldig till en motsägelse – om än implicit – så blir man förstas lite nervös. Är jag helt enkelt dum i huvudet?

2. INVÄNDNINGAR

Argumentet för att determinismen är självupphävande (*self-refuting*) har kritiserats av bl.a. Alfred Ayer, J. J. C. Smart, Patricia Smith Churchland och Anthony O’Hear.⁷

Churchland invänder speciellt mot Eccles och Poppers variant av argumentet. Hon menar att Popper *förutsätter* att en rationell uppfattning endast kan förekomma om determinismen är falsk – vilket ju implicerar att uppfattningen att determinismen är sann alltså inte är rationell om inte determinismen är falsk. Det verkar stämma att Popper tänker så. Han säger t.ex. att ”om våra åsikter är resultatet av något annat än förnuftets fria bedömning, eller vägning av skäl för och emot, så är åsikterna inte värda att ta på allvar”.⁸

⁶Lindström 2008, s. 60. Han kritiserar här kapitlet ”Förnuftiga tankar” i Bergström 2004 och mitt svar på hans notis i Lindström 2007. Se även Lindström 2001. Liknande uppfattningar är inte ovanliga. Den framstående fysikern George Ellis säger i t.ex. en intervju i *Scientific American* 22 juli 2014 att han tror att vi har fri vilja, vilket däremot Einstein inte tycks ha trott. Och Ellis fortsätter: ”Furthermore if Einstein did not have free will in some meaningful sense, then he could not have been responsible for the theory of relativity – it would have been a product of lower level processes but not of an intelligent mind choosing between possible options.”

⁷Se Jordan 1969, Churchland 1981, O’Hear 1984. Se vidare diskussionen mellan mig och Lindström på notisplats i *Filosofisk tidskrift*; dessa notiser kan lättast nås på tidskriftens hemsida, under ”Notiser år 2008”.

⁸På engelska: ”if our opinions are the result of something other [than] the free

I sitt svar till Churchland invänder Popper mot vissa av hennes formuleringar, som han finner vilseledande, men han vidhåller att determinismen (eller materialismen) är självupphävande, eftersom den inte kan försvaras med rationella argument.⁹ Han bemöter inte det som är Churchlands huvudpoäng, nämligen att detta förutsätter vad som skulle bevisas, därigenom att Popper utgår från att rationella argument kan finnas endast om determinismen är falsk.

Anthony O’Hear har också i en bok om Popper kritiserat dennes resonemang om att determinismen är självupphävande. Därefter har Peter Glassen försvarat Popper mot O’Hear. Popper och Glassen går med på att en person kan acceptera determinismen av fysikaliska orsaker. Men de menar att en uppfattning inte kan vara *både* orsakad av fysikaliska faktorer *och* rationell eller välgrundad. Närmare bestämt: de menar att om en uppfattning är både fysikaliskt orsakad och rationell, så är detta bara ett slumpartat sammanträffande. De menar alltså att om en rationell uppfattning är fysikaliskt orsakad, så kan den inte också vara ”rationellt orsakad”, dvs. den kan inte samtidigt ha uppkommit *därför* att den är rationell (*reasonably argued*) – vilket däremot O’Hear anser vara fullt möjligt.¹⁰

3. FÖRNUFTETS AUTONOMI

Popper och Glassen anser alltså, liksom tidigare Kant och kanske Epikuros, att förnuftiga uppfattningar och bedömningar måste vara *autonoma*. Detta innebär – åtminstone – att de inte är orsakade av fysikaliska faktorer.

Men *kan* verkligen våra uppfattningar och bedömningar vara ”autonoma” i denna mening. Jag tror det strider mot vad som i allmänhet brukar tas för givet inom dagens vetenskap. I ett tidigare sammanhang har jag uttryckt det så här:

Det finns goda skäl att betvivla att vi har någon nämnvärd kontroll över våra uppfattningar om verkligheten. Dessa uppfattningar orsakas troligen av elektrokemiska processer i hjärnan, och vi har ju knappast någon kontroll över dessa processer. De orsakas i sin tur av andra fysikaliska processer, som delvis har sitt ursprung i vår omgivning, dels i vår fysiologiska konstitution.¹¹

Hur detta förhåller sig till determinismen kan diskuteras, men det är inte så viktigt. Det viktiga är just att våra uppfattningar och bedömningar antas

judgement of reason, or the weighing of reasons, of the pros and cons, then our opinions are not worth taking seriously”, citerat efter Churchland 1981, s. 100.

⁹Se Popper 1983, s. 103–4.

¹⁰Se Glassen 1984, s. 376.

¹¹Bergström 2004, s. 73. Det är just denna formulering som Lindström ansåg vara självdestruerande

vara *fysikaliskt orsakade*. Kanske borde man säga att det är ”materialismen” eller ”fysikalismen” eller ”den *fysikaliska* determinismen”, snarare än bara determinismen, som Popper och andra tycker är oförenlig med förnuftigt tänkande.¹² I alla händelser är det just mitt nyss citerade materialistiska antagande som Per Lindström kritiserade. Han tyckte att det är ”självedstruerande” och att uppfattningar som är (fysikaliskt) orsakade och som man därför ”knappast har någon kontroll över” inte har något större värde.¹³ Vilket verkar vara ungefär samma tes som Popper framfört.¹⁴

Men varför kan inte en uppfattning eller en bedömning vara *både* fysikaliskt orsakad och baserad på rationella överväganden – som t.ex. Ayer, Churchland och O’Hear anser? Varför måste en förnuftig uppfattning vara autonom?

4. RATIONELLA UPPFATTNINGAR

För att besvara denna fråga bör vi först försöka säga lite mer om vad en rationell eller förnuftig uppfattning är för något. Om detta kan det nog råda delade meningar, men jag ska här ge ett förslag som jag tror skulle godtas av rätt många – åtminstone i grova drag och eventuellt med vissa kompletteringar.

En *uppfattning* – i den betydelse av ordet ”uppfattning” som jag här avser – är ett individuellt psykiskt tillstånd, något som förekommer hos en viss person (under en viss tid) och som är något annat än *innehållet* i denna uppfattning. Ibland säger man visserligen att två olika personer har ”samma” uppfattning om något, men det ska då förstås som att var och en har sin uppfattning, men att dessa två icke-identiska uppfattningar har samma innehåll. Innehållet i en uppfattning är något som är sant eller falskt,¹⁵

¹²I sitt svar till Churchland talar Popper också själv mer om materialism än om determinism, se Popper 1983. Och Glassen, som försvarar Popper, talar om *fysikalisk* determinism. Att definiera *determinism* är för övrigt inte så lätt. Många tror väl också att modern kvantfysik har visat att verkligheten är indeterministisk. Men även om kvantmekaniken är en mycket framgångsrik – och kanske alldeles *sann* – indeterministisk *teori*, så visar inte det att *verkligheten* också är indeterministisk. Dessutom finns det tydligen deterministiska tolkningar av kvantmekaniken, som är empiriskt ekvivalenta med de vanligare indeterministiska tolkningarna. Om detta – bland annat – kan man läsa i en intressant artikel på nätet under uppslagsordet ”Causal Determinism” i *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

¹³Se Lindström 2007, s. 60. Men för Lindström är inte fysikalismen det avgörande. Han menar att vi inte heller kan göra förnuftiga bedömningar om vårt mentala liv ”är underkastat strikta (deterministiska) *psykologiska* lagar”, se 2001, s. 4, min kursivering.

¹⁴Jfr not 8 ovan.

¹⁵Om inte annat kan vi här begränsa oss till sådana uppfattningar som har ett

något som brukar kallas en ”proposition” (eller, i vissa fall, en ”teori” eller ”hypotes” eller ett ”tankeinhåll”).¹⁶ En uppfattning är däremot ett mentalt fenomen, en psykologisk akt eller (propositionell) attityd i en viss persons medvetande.

Om en person *A* tror, eller har uppfattningen, att *p*, så kan vi säga att denna uppfattning är *rationellt orsakad* – och, i denna mening, förnuftig och välgrundad – när det finns någon annan proposition *q*, sådan att *A*:s uppfattning att *p* är orsakad av att (1) *A* tror att *q*, (2) *A* tror att *q* talar för att *p*, eller att *q*:s sanning ökar sannolikheten för att *p* är sann, och (3) *A* tror att det inte finns något annat, som talar för att *p* är falsk, och som väger tyngre är det som talar för att *p* är sann.¹⁷ Exakt hur denna princip ska utformas behöver jag inte ta ställning till här; det avgörande är att *A*:s uppfattning är rationellt orsakad om och endast om det finns en, eventuellt rätt komplicerad, *psykologisk orsak* till att *A* tror att *p*. Och denna psykologiska orsak är en annan uppfattning, eller kombination av uppfattningar, av ett visst slag, som *A* har eller har haft.

5. SKÄL OCH ORSAKER

Men de som resonerar som Popper, Eccles, Glassen och Lindström skulle kanske inte gå med på att rationella uppfattningar är ”rationellt orsakade”, på ungefär det sätt jag just har antytt. Närmare bestämt menar de kanske att rationella bedömningar och uppfattningar inte är *orsakade* av något överhuvud taget. Lindström säger uttryckligen att det inte räcker att en förnuftig uppfattning inte är bestämd av just fysiska faktorer; den får inte heller vara bestämd av psykologiska orsaker.¹⁸

sant eller falskt innehåll (och som därmed själva, i överförd bemärkelse, är sanna respektive falska).

¹⁶Lindström påstår (2008, s. 60) att han och jag diskuterar olika begrepp ”förnuftig”; han menar att mitt begrepp är tillämpligt på propositioner eller tankar (tankeinhåll), medan hans är tillämpligt på personer, ”tänkare”. Jag håller inte med om att mitt begrepp är tillämpligt på propositioner. Det är t.ex. inte *determinismen* som är förnuftig eller oförnuftig (enligt mig). Det är i stället en persons eller vissa personers *uppfattning* att determinismen är sann, som är förnuftig eller oförnuftig. (Och därmed, om man så vill, personerna själva.)

¹⁷Eventuellt borde man lägga till några ytterligare villkor här, t.ex. (4) att det som *A* tror i (1), (2) och (3) – eller åtminstone i (2) – är *sant*. Samt (5) att *A vill* tro sådant som är sant och som stöds av annat som han tror. Och kanske (6) att *A* har utfört någon sorts *resonemang* från *q* till *p*. Och (7) att detta resonemang utmynnat i att *A* tror att han bör tro att *p*. Detta är detaljer som – även om de i vissa sammanhang nog kan vara viktiga – jag inte här behöver gå närmare in på. Mitt resonemang hänger inte på om de tas med.

¹⁸”En varelse, vars mentala liv är underkastat strikta (deterministiska) psykolo-

Lindström menar att man måste skilja mellan ”skäl” och ”orsaker” – han anser att ”utan denna distinktion skulle vi alla vara oskäliga djur”.¹⁹ I hans exempel, där en person ska bedöma om en slutledning är logiskt giltig, så ”urskiljer” personen en bestämd struktur i slutledningen och ”ser” att om premisserna är sanna, så är slutsatsen också sann. Personens slutomdöme – att slutledningen är giltig – är ”baserat” på detta, men ”baserat på” betyder då inte ”orsakat av”.²⁰ Det han ”ser” utgör i stället ett *skäl* för hans bedömning.

För att klargöra distinktionen mellan skäl och orsaker kan vi fundera över följande exempel. Sherlock Holmes, som ju måste anses vara en förnuftig person, kommer på grundval av vissa iakttagelser fram till uppfattningen att mr Smith har mördat sin fru. Det han har noterat är bl.a. att Smith har blodfläckar på skorna och verkar nervös, och dessutom att Smith kommer att få ärva en massa pengar efter sin fru, som annars var på väg att ta ut skilsmässa, vilket skulle ha gjort Smith utfattig. Vidare finns det ingen annan än Smith som hade nyckel till det hus i vilket frun mördades. Holmes anser att allt detta talar för att Smith är mördaren och att ingenting tyder på att han inte är mördaren.

Det Holmes tror sig veta om fallet – dvs. att Smith har blodfläckar på skorna, osv. – är de *skäl* han har för sin uppfattning. De är skäl för *uppfattningen*, inte för uppfattningens *innehåll*. Att Smith har blod på skorna är inte ett skäl till att han mördade sin fru, det är ett av Sherlock Holmes skäl att *tro* att Smith mördade sin fru.

Man kan vidare lägga märke till att de skäl Holmes har för sin uppfattning är propositioner (tankeinnehåll), som inte behöver vara sanna. Kanske kommer blodet på Smiths skor från hans älskarinna som blödde näsblod, eller kanske är det inte alls blod på skorna, utan röd målarfärg, etc. Däremot är det sant att Holmes *tror* att det är blod på skorna – men att han tror det är inte ett skäl, utan snarare en av *orsakerna*, till att han tror att Smith är mördaren.²¹

Men frågan är då om det att Smith har blod på skorna *kan* vara ett skäl till Holmes uppfattning att Smith är mördaren samtidigt som det att Holmes tror att Smith har blod på skorna är en orsak till hans uppfattning att Smith är mördaren.²² Det anser filosofer som Ayer, O’Hear och

giska lagar, är lika oförmögen att, i egentlig mening, ta ställning till ett resonemang som den, vars mentala liv är bestämt av fysiska faktorer” (Lindström 2001, s. 4).

¹⁹Lindström 2001, s. 4.

²⁰Ibid. s. 3.

²¹Och på motsvarande sätt med alla de andra skäl som Holmes har. För enkelhetens skull bortser jag här och i fortsättningen från de andra skälen. Det jag säger om blodet på skorna kan *mutatis mutandis* också sägas om de andra skälen.

²²O’Hear säger: ”Popper and Glassen assert that beliefs cannot be both

Churchland – och det är också vad jag själv har ansett. Men Lindström tycks mena att det är omöjligt.²³

James N. Jordan, vars position i vissa avseenden liknar Lindströms, tycks inta en sorts mellanposition. Han menar att om en persons uppfattning är fysikaliskt orsakad, så kan den visserligen samtidigt vara baserad på skäl – men dessa skäl behöver då inte vara goda eller förnuftiga skäl, även om personen själv *tror* att de är det. Personens skäl *kan* i och för sig även då vara goda skäl, men detta är i så fall en ren tillfällighet. Det att uppfattningen är fysikaliskt orsakad garanterar inte att den är förnuftig eller riktig.²⁴ Det har han naturligtvis rätt i, men det är svårt att se varför detta skulle vara intressant i det här sammanhanget. Ingen skulle väl vilja påstå att en uppfattning blir förnuftig *bara* genom att vara fysikaliskt orsakad.

I fallet med Sherlock Holmes tycker vi nog att hans skäl är goda – eller att de mycket väl kan vara goda – även om orsaken till hans uppfattning just är att han tror att dessa skäl är sanna och att de talar för att Smith är mördaren. I själva verket är det väl just detta orsakssamband som gör att innehållet i orsaken är Holmes skäl för uppfattningen, och inte bara något han tror. Att Smith har blod på skorna skulle inte vara ett av Holmes skäl att tro att Smith är mördaren om inte denna tro bl.a. orsakades av Holmes tro att Smith har blod på skorna.²⁵

6. FÖRNUFTIGA UPPFATTNINGAR OCH FYSIK

Som vi har sett anser Lindström att förnuftet inte tål några orsaker alls, varken psykologiska eller fysikaliska.²⁶ Men andra anhängare av det klas-

physically determined and accepted because they are rational” (1984, s. 377). O’Hear tycker själv tvärtom.

²³Eller också menar han bara att *Holmes* själv inte är förnuftig om hans uppfattningar är orsakade av något; se not 16 ovan. Men jag tror att han också menar att *uppfattningar* som är orsakade inte är rationella (förnuftiga).

²⁴Se Jordan 1969, s. 59–63. Jordan skriver t.ex. att ”even if our rational assessments do have necessary and sufficient causal conditions, this has no bearing on the question whether the reasons given in support of any belief are good or bad, relevant or irrelevant, sufficient or insufficient” (s. 62).

²⁵Vad jag här säger påminner i viss mån om vad Donald Davidson har sagt om handlingsförklaringar, nämligen att de skäl som förklarar en handling också orsakar den; se Davidson 2004, kap. 8 (sv. övers. av ”Actions, Reasons, and Causes” från 1963). Men jag anser inte att uppfattningar är handlingar och jag accepterar inte Davidsons tes att skäl är orsaker. Som jag har försökt visa är skäl och orsaker *inte* identiska. Men ett skäl kan vara *innehållet* i en uppfattning som är orsak till den uppfattning som skälet ger stöd åt.

²⁶Jfr not 18 ovan.

siska argumentet, t.ex. Popper och Eccles, tycks ju mena att det är enbart fysikaliska orsaker som är oförenliga med förnuftiga uppfattningar.

De allra flesta skulle nog ändå hålla med om att det finns någon sorts samband mellan det psykiska och det fysiska. Det som talar för detta är t.ex. att många av våra upplevelser och mentala akter tycks orsakas av att våra sinnesorgan påverkas av omgivningen så att nervimpulser fortplantas till hjärnan och därmed också tar sig uttryck i vårt medvetande. Dessutom har ju våra viljeakter och önskningsar också – lyckligtvis – en tendens att på något vis ta sig uttryck i att våra kroppsdelar rör sig och i sin tur påverkar den fysiska omgivningen. Lindström ger själv ett bra exempel på detta: en person blir ombedd att bedöma om en viss slutledning är giltig och att skriva ned resultatet av bedömningen; han bedömer att slutledningen är giltig och skriver ned detta på ett papper.²⁷ Här har fysikalisk påverkan via personens sinnesorgan lett till mental aktivitet, som i sin tur orsakat kropps rörelser och fysikaliska märken på ett papper.

Man kan då undra hur det kan vara möjligt att fysiska och psykiska händelser kan orsaka varandra. För en fysikalist är detta inte konstigt alls. Ty enligt fysikalismen²⁸ – åtminstone i en viss form – är psykiska händelser också fysiska. De är så att säga två sidor av samma sak. Då kan ju också förnuftiga bedömningar eller rationella uppfattningar – som enligt fysikalismen är en sorts fysikaliska händelser – ha fysikaliska orsaker.

Om många uppfattningar har fysikaliska orsaker, vilket Lindström säkert skulle gå med på, så kan man undra varför just *förnuftiga* uppfattningar inte kan ha det.²⁹ Varför kan de inte ens vara rationellt orsakade, på det sätt jag tidigare har beskrivit?

Det svar som kan ligga nära till hands är att den person som har en

²⁷Jfr Lindström 2001, s. 6.

²⁸Någon gång på sextiotalet ledde Lindström och jag tillsammans en seminarierie vid Stockholms universitet om fysikalism. Den form av fysikalism jag nu närmast tänker på är den som brukar kallas ”anomal monism” och som kanske först formulerades av Donald Davidson i uppsatsen ”Mentala händelser” från 1970 (Davidson 2004, kap. 10).

²⁹Som vi har sett skulle Lindström säkert gå med på omvändningen: en förnuftig uppfattning kan orsaka en fysikalisk händelse – som när en person förnuftigt och korrekt bedömer att en slutledning är riktig och därför, på begäran, skriver ned detta på ett papper. Observera också att man inte kan säga att *innehållet* i förnuftiga uppfattningar – det Lindström kallar propositioner – är förnuftiga. Ty sådana innehåll kan ingå i både förnuftiga och oförnuftiga uppfattningar; t.ex. kan dr Watson tro att Smith mördade sin fru enbart på grund av att Smith har dålig andedräkt. – Observera vidare att jag från och med nu antar att Lindström, liksom Popper och dennes likasinnade, verkligen menar att förnuftiga *uppfattningar* inte kan ha fysikaliska orsaker, trots att han säger att det är *personer* som inte är förnuftiga om deras uppfattningar har (fysikaliska) orsaker. Jfr not 16 ovan.

förnuftig uppfattning själv måste ha *gjort* något för att få den – något som i sin tur också är *förnuftigt* och som inte har orsakats av någonting fysikaliskt – för att uppfattningen ska vara förnuftig. Som vi har sett säger ju Popper att ”om våra åsikter är resultatet av något annat än förnuftets fria bedömning, eller vägning av skäl för och emot, så är åsikterna inte värda att ta på allvar”.

Detta innebär alltså att en uppfattning som är ”rationellt orsakad”, på det sätt jag tidigare har beskrivit, inte är ”förnuftig” i den mening som Popper, Lindström och andra tycks ha i tankarna. Vad som krävs, åtminstone enligt Popper, är tydligen en sorts orsakslös *handling*, som knyter ihop skälen för en uppfattning med själva uppfattningen – och därmed orsakar den senare.

Hos Lindström tycks det i stället vara fråga om en *varseblivning*. Den förnuftiga personen ”ser” enligt Lindström att konklusionen följer av premisserna i en giltig slutledning. Men eftersom denna varseblivning inte får ha någon orsak, så kanske även Lindström skulle anse att en varseblivning av detta slag är en sorts fri handling.

O’Hear betonar att uppfattningar (*beliefs*) inte är fria handlingar.³⁰ Popper och Lindström kan väl hålla med om det, men de anser som sagt att förnuftiga uppfattningar inte är orsakade av fysikaliska förhållanden, utan att de är resultat av förnuftiga bedömningar, som i sin tur kanske är eller liknar fria handlingar.

7. FÖRNUFTIGA BEDÖMNINGAR

Detta att förnuftiga bedömningar är eller liknar fria handlingar kan kanske låta tilltalande, men vid närmare eftertanke är det mycket tveklaktigt. För det första är det svårt att tro att en förnuftig bedömning är, eller måste vara, *fri*. Tvärtom verkar det mycket rimligare att tro att en förnuftig person, just av sin förnuftighet, *tvings* att göra en förnuftig bedömning.³¹ Och för det andra är det svårt att tro att en förnuftig

³⁰O’Hear 1984, s. 377 och 379.

³¹O’Hear påpekar också att ”the more rational a belief is and the more overwhelming the evidence in its favour, the less one would have any semblance of choice or discretion in regard to it” (1984, s. 379). Och den förnuftiga person som bedömer giltigheten i en enkel och giltig slutledning av den typ Lindström ger exempel på har knappast något val. Han eller hon måste inse, och bedöma, att den är giltig – även om hen förstås samtidigt kan *låtsas* något annat och *säga* att den är ogiltig. När det gäller bedömningar av den typ som Sherlock Holmes gör om Mrs Smiths mördare är friheten kanske större. Här kan det finnas rum för att ”tro det man vill tro”. Men ju mer ett sådant utrymme utnyttjas, desto mindre förnuftig är väl också bedömningen och personen som gör den.

bedömning är något som kan äga rum alldeles oberoende av vad som händer i personens hjärna och dess fysiska omgivning. Kort sagt, det är svårt att tro att ”förnuftets fria bedömningar”, som Popper talar om, överhuvud taget existerar.

Men bedömningar gör vi väl ändå? Eller är det bara en illusion?

Låt oss fundera över Sherlock Holmes när han, på grundval av vissa fakta han tycker sig ha uppfattat om fallet, drar slutsatsen att mrs Smith sannolikt mördades av sin man. Han gör här en förnuftig bedömning, kan vi anta. Han har hört och sett vissa saker – vilket innebär att vissa receptorer i hans sinnesorgan har aktiverats – och hans bedömning kan inte gärna vara helt oberoende av detta. Men låt oss nu också anta att de fysikaliska händelser och processer i hans hjärna som föregår bedömningen inte är tillräckliga för att orsaka bedömningen. Då finns två möjligheter. Antingen är bedömningen en slumphändelse, eftersom det som föregår bedömningen på sin höjd ger en viss sannolikhet, som är mindre än ett, för att bedömningen ska inträffa. Eller också är den (delvis) orsakad av något annat än det som sker i hjärnan och dess fysikaliska omgivning.

Den första möjligheten verkar inte förenlig med att bedömningen är förnuftig. En slumpmässig bedömning är inte mer förnuftig än den händelse som innebär att kulan i en roulette stannar på ett visst nummer. Det tror jag att Popper och Lindström skulle hålla med om.

Den andra möjligheten är väl att den eller det som orsakar bedömningen är Sherlock Holmes själv. Jag syftar här på det som brukar kallas ”agentkausalitet”.³² Tanken att agenter – dvs. personer – ibland orsakar händelser är ju i och för sig helt naturlig. Så uttrycker vi oss ofta, t.ex. när vi säger att en bilförare orsakade en olycka eller, åtminstone implicit, när vi säger att en person *gör* något.³³ Men däremot anser nog de flesta filosofer att det i sådana fall egentligen är något som sker i personens hjärna eller psyke – och alltså inte själva personen – vad nu det är för något – som är orsaken. Anhängare av agentkausalitet

³²För enkelhetens skull kan vi ju bortse från möjligheten att det är någon *annan* agent än Holmes som är i farten, t.ex. Gud eller Djävulen. Idén om agentkausalitet är nog inte särskilt populär bland filosofer för närvarande, men den förekommer. I *Filosofisk tidskrift* skrev t.ex. Stina Bäckström nyligen: ”Vi måste förutsätta att *agenter* kan ge upphov till förändring, och detta står i konflikt med tanken att den enda relevanta kausaliteten är den som artikuleras i strikt lagbundna sambanden mellan händelser” (Bäckström 2013, s. 24–5).

³³”Knowledge that an action *a* has a certain upshot allows us to describe the agent as the cause of that upshot, but this is merely a convenient way of redescribing *a*, and of *it*, as we have seen, there is no point in saying that he is the cause” (Davidson 2001, s. 60).

tycks förneka detta. De anser att en persons handling är orsakad av *personen*, och inte av någon händelse eller liknande i personens hjärna eller psyke.³⁴

Hur som helst måste man väl ändå anse att den bedömning som Sherlock Holmes gör är en handling? Nja, det är nog inte så självklart. Visserligen är det något han *gör*, men mycket av det vi gör är inte handlingar – t.ex. när vi rodnar, fryser, minns någons födelsedag, lägger märke till något, somnar, skäms, hoppas på bättre tider, osv. Frågan är då om man utför en *handling* när man gör en slutledning, bedömer att en slutledning är giltig, eller finner att den tillgängliga evidensen talar för att en viss teori är sann.

Ja, vad är egentligen en ”handling”? Enligt Donald Davidson är alla handlingar kroppsrörelser!³⁵ Det låter ju helt fel, inte minst om förnuftiga bedömningar är handlingar, men Davidson talar om ”kroppsrörelser” i vid mening, vilket även ska inkludera mentala handlingar, som att besluta sig och att räkna ut något.³⁶ Kanske menar han att man ”rör” sin hjärna – som ju är en kroppsdel – när man gör en bedömning? Men det är väl snarare ett bra exempel på något som *inte* är en kroppsrörelse.

Enligt Davidson måste handlingar dessutom vara *avsiktliga*, åtminstone under någon beskrivning.³⁷ Och det låter konstigt att säga att en bedömning är avsiktlig, vilket möjligen beror på att en bedömning knappast kan vara oavsiktlig.

I alla händelser måste man väl anta att den bedömning, som Sherlock Holmes gör, när han ”deducerar” sin konklusion om mordet på Mrs Smith från de skäl han har funnit relevanta, motsvaras av, eller är identisk med, en *fysikalisk* händelse, troligen i Holmes hjärna. Och denna fysikaliska händelse måste rimligen ha fysikaliska orsaker – om den nu inte är en ren slumphändelse, vilket den inte gärna kan vara om den också är förnuftig.

Men kan en fysikalisk händelse vara förnuftig? Ja, vi tycker ju att

³⁴Men, som Davidson påpekar, ”what more have we said when we say the agent caused the action than when we say he was the agent of the action? The concept of *cause* seems to play no role” (2001, s. 52).

³⁵Han skriver: ”We must conclude, perhaps with a shock of surprise, that our primitive actions, the ones we do not do by doing something else, mere movements of the body – these are all the actions there are. We never do more than move our bodies: the rest is up to nature” (Davidson 2001, s. 59).

³⁶Jfr *ibid.*, s. 49. Det låter ändå väldigt konstigt och Davidson säger också på ett ställe (s. 52) att mentala handlingar är problematiska (*troublesome*) i sammanhanget.

³⁷Jfr *ibid.* s. 61.

Holmes bedömning är förnuftig och det som gör den förnuftig – vilket har att göra med relationen mellan Holmes skäl och hans konklusion – berörs ju inte av huruvida själva bedömningen är fysikalisk eller mental eller både och. Något liknande kan sägas om Lindströms exempel med den logiskt giltiga slutledningen.

8. FÖRNUFTET

Någon skulle kanske vilja invända att en förnuftig bedömning borde vara orsakad av *förnuftet*, inte av fysikaliska tillstånd och händelser.

Men vad är i så fall förnuftet för något? Vi tänker oss väl normalt att det är något som, i varierande grad, finns inplanterat i människor (och kanske också i vissa andra djur). Och själva inplanterandet måste rimligen ha skett genom påverkan från arv och miljö. Hur skulle det annars ha gått till?

Vissa sätt att reagera och resonera har varit framgångsrika under evolutionen och dessa kan också ha förstärkts genom uppfostran och utbildning.³⁸ Resultatet blir en uppsättning praktiskt och teoretiskt fördelaktiga handlingsdispositioner hos individen, och ”förnuftet” kan väl bäst förstås som just dessa dispositioner eller som en del av dem. Och de dispositioner det då är fråga om är alltså fysikaliskt-kemiskt inprogrammerade i våra hjärnor.³⁹

Det bör dock betonas att ”förnuftet”, i den mening jag här har antytt, inte är något entydigt och oföränderligt. Inte heller är det ofelbart. Det är något som kan variera från den ena individen till den andra och det får väl också antas variera hos varje individ över dennes livstid, som ett resultat av uppfostran, utbildning och tilltagande livserfarenhet.

James Jordan menar att om våra bedömningar är orsakade av fysikaliska faktorer, så kan vi inte veta att de är riktiga eller förnuftiga. Om människor är ”programmerade” av arv och miljö, så ligger det nära till hands att jämföra dem med datorer, och datorer kan ju vara felprogrammerade, vilket datorn själv inte kan veta. Om vårt förnuft är inprogrammerat i

³⁸Som O’Hear noterar: ”People who were physically determined to examine and to respect standards of reasonableness in belief would tend to have some advantages over others” (1984, s. 379).

³⁹Även Lindström säger uttryckligen att vi *av naturen* har begåvats med ett visst mått av förnuft (se 2001, s. 3). Men sedan säger han också att det är ”vi själva” som står för förnuftet, att vi inte kan ”betrakta oss själva som en sorts datorer”, och att förnuftet alltså inte kan ”naturaliseras” (ibid. s. 5). Jag menar tvärtom att förnuftet *kan* naturaliseras, på det sätt jag här har skisserat. Men de fysikaliska dispositioner som utgör förnuftet kan än så länge inte identifieras i fysikaliska termer – dit har vetenskapen ännu inte hunnit.

oss, så kan vi därför aldrig veta om vi alltid tar fel eller, om vi ibland gör riktiga bedömningar, när vi tar fel.⁴⁰

Det finns en viss tvetydighet här. Att vi ”tar fel” kan i sammanhanget betyda antingen att de uppfattningar vi kommer fram till är falska eller att de bedömningar vi gör för att komma fram till dem inte är förnuftiga. Vi kan naturligtvis ofta ”ta fel” på endera eller bägge av dessa sätt. Men det kan vi göra alldeles oberoende av om vi är programmerade av arv och miljö eller om våra bedömningar styrs av något annat – eller inte styrs alls.

Kan vi i det enskilda fallet veta om vi ”tar fel”? Kanske inte med absolut säkerhet, men vi kan i alla händelser ifrågasätta våra – och andras – bedömningar på vanligt sätt, med de metoder vi uppfattar som förnuftiga. Att vi även då styrs av de fysikaliska dispositioner som utgör vårt förnuft, eller våra uppfattningar om vad som är förnuftigt, och därmed i förlängningen av arv och miljö, är ingen nackdel. Det är svårt att se att vi skulle vara bättre rustade att avgöra om och när vi ”tar fel” om vi inte styrdes av våra uppfattningar (dispositioner) om vad som är förnuftigt. Vi skulle inte vara klokare om vi vore opåverkade av arv och miljö.

Den naturalistiska tanken att våra uppfattningar och våra bedömningar är orsakade av fysikaliska faktorer – eller, om man så vill, av biologiska och sociala förhållanden – kan tyckas vara oförenlig med vår vanliga uppfattning om oss själva som tänkande och förnuftiga människor. De flesta av oss tror nog att det är ”vi själva” som tänker, när vi tänker. Men i en viss, rätt begriplig, mening är det ju också det vi gör enligt den naturalistiska uppfattningen. Det är våra *egna* fysikaliska dispositioner – inplanterade av arv och miljö i våra *egna* hjärnor och nervsystem – som, i kombination med yttre stimuli, bestämmer vad vi lägger märke till och vilka bedömningar vi gör. Och därmed vilka uppfattningar vi får om saker och ting.

Att våra *egna* hjärnor, med sina miljarder nervceller och oöverskådliga elektro-kemiska förbindelser mellan dem, bestämmer vårt tänkande är egentligen rätt lätt att acceptera. Det vore betydligt konstigare om det fanns något *annat*, något helt utanför det fysikaliska sammanhang i vi befinner oss, som bestämde hur vi tänker. Vad skulle detta ”något annat” kunna vara? Vi ”själva”? Var befinner sig i så fall ”vi själva”?

9. MÄNNISKOR OCH MASKINER

Men den naturalistiska uppfattningen om förnuftet gör det förstås frestande att jämföra människor och datorer. Det har ju många gjort. Med skiftande resultat.

⁴⁰Jfr Jordan 1969, s. 58. Jordan hämtar detta argument från Lionel Kenner. Lindström har ett liknande argument (2001, s. 4)

Lindström menar att vi inte betraktar en väl programmerad dators "bedömningar" av logiska slutledningar som förnuftiga, även om de är helt korrekta. Skälet, tycks han mena, är att vi vet precis hur datorn är konstruerad och hur den fungerar.⁴¹

Men även om Lindström skulle ha rätt i detta, så kan man inte dra slutsatsen att *vi* inte är programmerade. Man kan lika gärna tänka sig att vi inte heller skulle betrakta människors bedömningar som förnuftiga, om vi *kände till* i detalj vilka processer i hjärnan som orsakar dem. Vilket vi ju inte gör, än så länge.

Forskningen om den mänskliga hjärnan och dess sätt att arbeta kommer kanske *aldrig* att nå så långt att människor kommer att veta lika mycket om människors som om datorers sätt att fungera. Det är fullt möjligt. Men om forskningen någon gång skulle uppnå en sådan kunskap, så skulle vi kanske – som Lindström antyder – inte längre tro att människor har något förnuft eller att de kan tänka själva. Eller också skulle vi kanske tvärtom börja betrakta datorers bedömningar som förnuftiga – eftersom de fungerar på i princip samma sätt som vi själva.

Ibland tror vi kanske på något oreflekterat sätt att vi själva verkligen står utanför det fysikaliska skeendet i världen, samtidigt som vi ändå kan påverka detta skeende. (Ungefär som Gud gör, enligt vad många religiösa personer tycks tro.)

LITTERATUR

- Bergström, Lars. 2004. *Döden, livet och verkligheten*. Stockholm: Thales.
- Bäckström, Stina. 2013. "Hur hamnade Sanaz på festen?" *Filosofisk tidskrift*, nr 4.
- Churchland, Patricia Smith. 1981. "Is Determinism Self-Refuting?" *Mind* 90, nr 357.
- Davidson, Donald. 2004. *Språk, tanke och handling*, red. Kathrin Glüer och Peter Pagin. Thales.
- Davidson, Donald. 2001. "Agency". I *Essays on Actions and Events*. Oxford: Clarendon Press.
- Glassen, Peter. 1984. "O'Hear on an argument of Popper's". *British Journal of the Philosophy of Science* 35, nr 4.
- Jordan, James N. 1969. "Determinism's Dilemma". *Review of Metaphysics* 23, nr 1.
- Lindström, Per. 2001. "Näst sista ordet". *Filosofisk tidskrift*, nr 1.
- Lindström, Per. 2007. Notis i *Filosofisk tidskrift*, nr 3.
- Lindström, Per. 2008. Notis i *Filosofisk tidskrift*, nr 3.
- O'Hear, Anthony. 1984. "Reply to Glassen". *British Journal of the Philosophy of Science* 35, nr 4.

⁴¹Jfr Lindström 2001, s. 4.

Popper, Karl. 1997. "Indeterminism och mänsklig frihet". I *Popper i urval*, red. David Miller, s. 264–83. Stockholm: Thales. Detta avsnitt är hämtat ur uppsatsen "Of Clouds and Clocks", som ingår i Poppers bok *Objective Knowledge* (Oxford: Clarendon Press, 1972).

Popper, Karl. 1983. "Is Determinism Self-Refuting?" *Mind* 92, nr 365.